

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА**

ПАРХОМЕНКО МАРІЯ ВІКТОРІВНА

УДК 94 (100) “097/099”: 327

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХЕРСОНЕСА-ХЕРСОНА (IV–X ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Сорочан Сергій Борисович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
завідувач, професор кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Буйських Алла Валеріївна,
завідувач відділу
античної археології
Інституту археології НАН України

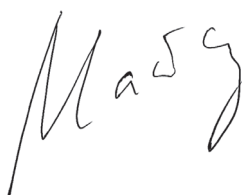
кандидат історичних наук,
Фомін Михайло Володимирович,
Харківська державна академія культури,
старший викладач
кафедри туристичного бізнесу

Захист відбудеться «23» березня 2018 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 64.051.10 в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. V-58.

Із дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розіслано «09» лютого 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. С. Майстренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження Зацікавлення повсякденним життям спільнот минулого є поширеним явищем сучасної історіографії. Повсякденне життя мешканців Херсонеса-Херсона, провінційного прикордонного міста Візантійської імперії, опинилося поза межами уваги дослідників ранньосередньовічного періоду історії міста. Однак погляд крізь призму «мікроісторії» херсонитів дозволяє по-новому поглянути на дискусійні питання соціально-економічної та політичної історії Візантії в цілому та Херсонеса зокрема. Перша спроба комплексного наукового аналізу «структур повсякдення» актуальна пошуком методологічного підходу до історії повсякденності античних та середньовічних міст Північного Причорномор'я внаслідок специфічності джерельної бази. Дослідження повсякдення ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона привертає увагу як зразок для вивчення повсякденного життя подібних населених пунктів Візантії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах комплексної наукової теми «Історія та археологія Причорномор'я та Середземномор'я в античну та середньовічну епохи», реєстраційний номер 0112U004750, шифр IST_4.

Мета дослідження – комплексне вивчення «структур повсякдення» мешканців візантійського Херсонеса-Херсона IV–X ст. у контексті критеріїв якості міського життя у Візантії.

Для реалізації мети визначено такі **завдання**:

- виокремити найбільш репрезентативні «структури повсякдення» міського життя провінційного візантійського міста;
- визначити критерії якості міського добробуту через власне бачення візантійців;
- здійснити комплексний аналіз міської інфраструктури, екології та довкілля Херсонеса-Херсона у контексті уявлень візантійців про міський добробут;
- виокремити та проаналізувати археологічні рештки житлового будівництва ранньосередньовічного періоду історії міста, поєднати їх із міською топографією;
- здійснити реконструкцію житлових, господарчих та виробничих елементів херсонеського житлового будинку ранньосередньовічної епохи;
- відтворити «образ» типового мешканця ранньосередньовічного Херсона, для чого визначити його етнічну приналежність та антропологічний тип, оцінити фізичний стан, визначити харчові вподобання та описати одяг.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя мешканців візантійського Херсонеса-Херсона IV–X ст. у контексті візантійського повсякдення.

Предметом дослідження визначено «структури повсякдення» з найбільш репрезентативною джерельною базою, а саме міський, житловий та особистий простір, що вважалися визначальними чинниками формування буденності та побуту ранньосередньовічного херсоніта.

Хронологічні рамки визначаються часом виокремлення Східної Римської імперії, яке відбулося впродовж IV ст., і часом, коли Херсон, будучи віддаленим прикордонним дозорним пунктом імперії, поступово перетворювався Візантією на опорний центр обширної області Північного Причорномор'я. Верхня хронологічна межа визначається X ст., часом остаточного завершенням формування Візантії як

ранньосередньовічної держави з її особливостями на рівні повсякденного життя. Цей період збігається з перетворенням Херсона на фемний центр, а також із часом екологічної чи військової катастрофи X ст., що призвела до чергового сплеску містобудівної активності та знаменувала нову добу в житті міста. Саме у період IV–X ст. відбувається перехід від античних традицій організації міського життя та побуту, вкорінених у політеїстичній еллінській системі полісних цінностей, до власне середньовічного повсякдення, сформованого на основі християнського релігійного світогляду і під потужним впливом навколишнього варварського оточення.

Географічні межі наукової розвідки зумовлені територією Херсонеса-Херсона та його найближчими околицями у Південно-Західному Криму за досліджуваного періоду IV–X ст.

Методологічну основу дослідження склали принципи історизму та системності. На конкретно-науковому рівні використовувалися історико-порівняльний та історико-генетичний методи. З метою виокремлення структур повсякдення херсонітів застосовано спеціальний підхід, що полягав у визначенні та окресленні елементів повсякдення та встановлення їхніх функціональних взаємозв'язків. Це, у свою чергу, передбачає застосування структурно-функційного та типологічного методів. Зазначені підходи актуалізуються за виявлення та виділення основних складових елементів історії повсякдення, статичних за формою, але динамічних та взаємопов'язаних, тісно переплетених за сутністю, через що без їхнього належного структурування не завжди можна визначити їхні межі та розрізнити їх між собою.

Наочність розташування та генетичної спадковості й наступництва функційних міських зон забезпечується методом історичної топографії у широкому контексті історичної екології. Доповнює й конкретизує цей метод методика виокремлення міських мікроструктур – житлових, виробничих, громадських тощо. Дослідження структур повсякдення, на відміну від простого опису побуту, передбачає з'ясування ставлення ромей-херсоніта до цих структур. За такого підходу плідним є застосування принципів історичної соціальної психології, елементів історичної антропології, запозичених у школи «нової історичної науки». Методи аналогії, ретроспективи та екстраполяції дозволили вирішити проблеми, спричинені обмеженістю відповідної за часом та територіальною прив'язкою джерельної бази. Реконструкція структур повсякдення може здійснюватися також за допомогою палеомодельовання та кількісного методу. Вивчити умови середовища проживання та історичну обстановку середньовічного Херсонеса-Херсона, антропологічний вигляд, характер харчування мешканців міста можливо шляхом залучення даних палеокліматології, палеозоології, палеоботаніки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше на рівні дисертаційної роботи здійснена розробка актуальної наукової проблеми, що досі не була предметом окремого дослідження в історичній науці, а саме:

уперше:

- оцінено благоустрій ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона у контексті візантійських стандартів міського життя VI–X ст. і кліматичних змін доби раннього середньовіччя в регіоні Північного Причорномор'я;
- схарактеризовано міську систему безпеки у контексті візантійської поліоркетики, виділено, реконструйовано та співвіднесено з міською топографією об'єкти інфраструктури безпеки міста, до яких належать фортифікаційні споруди, водозбірні цистерни, склади та сховища з продовольчими запасами тощо.

Встановлено неперервність і наступництво існування зазначених об'єктів у місті впродовж усього досліджуваного періоду;

- визначено стан медичного забезпечення мешканців Херсонеса за ранньосередньовічного періоду історії міста, опрацьовано інформацію про медичні інструменти, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і схарактеризовано їхнє призначення;
- виділено на карті міста ранньосередньовічні залишки будинків, визначено, описано та схарактеризовано житлові, господарські та виробничі структурні елементи херсонеського житлового будинку;
- здійснено спробу типологізувати будинки середньовічного Херсона;
- встановлено, що типовий херсонеський житловий будинок IV–X ст. зберігав наступництво від пізньоантичного і належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових будинків із вертикальним функційним розподілом приміщень;
- переглянуто роль і місце варварського компонента в етнічному складі Херсонеса VII–X ст., доведено, що візантійський Херсон не був моноетнічним грецьким містом, а мав у складі свого населення значний варварський компонент; визначено обставини вливання та механізми адаптації нових мешканців до міського середовища;
- визначено специфіку харчового раціону Херсонеса-Херсона, проінтерпретовано матеріали звітів розкопок, що відобразили раціон харчування середньовічного херсоніта;
- схарактеризовано біологічну цінність окремих продуктів, уживаних херсонітами, а також наслідки їхнього вживання, доведено панівне значення білкової їжі в раціоні, а також брак рослинної, що згубно позначалося на фізичному стані містян;
- переглянуто обставини та причини скрутного становища та смерті Папи Мартіна I у період заслання до Херсонеса. Доведено, що його смерть була спричинена крайньою стадією загострення подагри, яка посилилася через мимовільне недотримання дієти, що забороняла споживання їжі, багатой на білок, тобто риби та м'яса, – найбільш доступних продуктів харчування херсонітів;
- здійснено спробу проаналізувати зображення візантійського одягу на стінах склепів ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона; систематизовано інформацію про залишки одягу з археологічних звітів; опрацьовано, узагальнено та проінтерпретовано неопубліковані та незаналізовані раніше знахідки елементів одягу з археологічних звітів розкопок «Базиліки на пагорбі», здійснених С. А. Беляєвим;
- здійснено графічну та комп'ютерну реконструкцію елементів костюма городян Херсона за матеріалами некрополя «Базиліки на пагорбі».

уточнено:

- причини зміни міської топографії та планування у IV–X ст.;
- специфіку функціонування об'єктів міської інфраструктури, зокрема встановлено час і причини припинення функціонування античного театру Херсонеса, з'ясовано подальше використання його території, доведено, що однією з основних причин її забудови стала муніципальна реформа у Візантійській імперії IV ст.;
- визначено причини структурних змін візантійських лазень на території ранньосередньовічного Херсонеса, доведено, що трансформація конструкції терм була спричинена адаптацією до кліматичних змін, що сталися

ранньосередньовічної доби, зокрема, лазні нового типу було легше, економніше нагріти та забезпечити водою, зберегти в них тепло;

- причини зміни етнічного складу ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона, на підставі Житій єпископів Херсонських визначено причини варварських вливань до громади міста в IV ст.;
- час і обставини перебудови синагоги на храм, а також класифіковано херсонеську синагогу в контексті візантійської архітектурної традиції, зокрема встановлено, що вона належала до характерного синагогального проміжного типу «широкого дому» квадратної форми, найпоширенішого у III–IV ст.;
- локалізацію та обставини спорудження першого християнського храму у візантійському Херсонесі на місці «Базиліки 1935 р.» не пізніше початку 390-х рр., за єпископа Єферія.
- уточнено традиції приготування їжі херсонітами, зокрема доведено, що на зміну традиційному для античності смаженню приходить переважно варіння і тушкування їжі.

Набуло подальшого розвитку – комплексний огляд топографічних особливостей міста з точки зору житлової забудови, доведено, що житлові будинки існували за ранньосередньовічної доби в усіх районах городища, за винятком західного, де життєдіяльність переривається у VI ст.

Практичне значення дисертації. Результати роботи можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць, навчальних посібників та підручників, загальних курсів та спецкурсів з історії Візантії та історії світової культури, здійснення історико-архітектурної реконструкції городища Херсонеса Таврійського та організації музейної роботи в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський», подальших археологічних досліджень пам'ятки.

Особистий внесок дослідника полягає у самостійному порушенні актуальної історіографічної проблеми та її вирішенні, реалізації мети й розв'язанні комплексу завдань. Із 28 публікацій за темою дисертації двадцять сім підготовлені автором одноосібно.

Апробація результатів дисертації відбулася під час їхнього обговорення на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, на наукових конференціях: Шевченківська весна. Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 2005); Круглий стіл молодих учених «Місце релігії в історії суспільства» (Харків, 2006); V Міжнародна студентська наукова археологічна конференція (Чернігів, 2006); «Иресиона. Античный мир и его наследие». III Міжнар. наук. семінар до 130-річчя Белгородського державного університету та до 20-ліття кафедри всесвітньої історії БелДУ (Белгород, 2006); «Мир Византии»: Міжнар. наук. семінар (Белгород, 2006); Каразінські читання (історичні науки). Міжнародна конференція молодих учених (Харків, 2007); «Классическая и византийская традиция, 2009»: III Міжнар. наук. семінар (Белгород, 2009); Каразінські читання (історичні науки): 63-я Міжнародна наукова конф. (Харків, 2010); Проблеми історії та археології України: VII Междунар. наук. конференція (Харків, 2010); «III Кондаковские чтения. Человек и эпоха: Античность – Византия – Древняя Русь»: III Міжнар. наук. конф. (Белгород, 2010); Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність» (Харьков, 2013); Античний світ та Середні віки: Читання пам'яті

професора Володимира Івановича Кадєєва (Харків, 2015); II Міжнародна наукова конференція «Крим в історії України» (Київ, 2015); Міжнародна наукова конференція VIII Дриновські читання (До 100-річчя від дня народження професора С. І. Сідельнікова та 10-річчя Центра болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова) (Харків, 2016); Міжнародна наукова конференція «XI читання пам'яті професора П. Й. Каришковського» (Одеса, 2016); Проблеми історії та археології України: X Міжнародна наукова конференція, присвячені 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 2016); Leeds International Medieval Congress (2017); Міжнародна наукова конференція «IX Дриновські читання» (Харків, 2017).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 28 публікаціях, 6 із яких видано у вітчизняних фахових виданнях, одна публікація у збірнику з міжнародних наукометричних баз даних, дві публікації розміщені у наукових закордонних періодичних виданнях.

Структура дисертації обумовлена її змістом, окресленою метою і завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (15 підрозділів), висновків, 4 додатків, списку використаних джерел і літератури (914 позицій). Загальний обсяг дисертації – 330 сторінок, із них основний текст – 198 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації та її актуальність, визначено мету і конкретні завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні межі, схарактеризовано методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації, подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Історіографія»** схарактеризовано стан наукової розробки проблеми від початків вивчення історії міста до початку XXI ст. Доводиться констатувати, що на сьогодні не існує жодного спеціального комплексного дослідження, присвяченого вивченню повсякдення чи, принаймні, побуту Херсонеса-Херсона ранньосередньовічної доби. Наявна ситуація почасти може бути пояснена специфічними ідеологічними інтересами в дослідженні міста, притаманними його вивченню з моменту початку розкопок 1827 р., коли основну увагу було зосереджено на релігійній історії Херсона. Радянські ж дослідники, навпаки, приділяли головну увагу економічним та політичним питанням середньовічної історії міста. Втім, спостерігаємо, що наразі повертається інтерес науковців до культурно-релігійних студій. Поясненням останнього історіографічного повороту може слугувати той беззаперечний факт, що релігійне життя найбільш репрезентативно відтворене в археології Херсонеса-Херсона IV–X ст.

Уперше питання історії повсякдення, особливо господарчої діяльності херсонітів, були порушені у монографії А. Л. Якобсона «Ранньосередньовічний Херсонес» (1959). Досліднику вдалося відтворити цілісний археологічний вигляд міста V–X ст., показати особливості будівництва громадських споруд, фортечних стін, храмів. Найбільш важливими є описи житлових кварталів та будинків ранньосередньовічного Херсона, засновані на результатах розкопок Г. Д. Белова, С. Ф. Стржелецького та самого автора. Однак, узагальнювальної історичної реконструкції житлового будинку херсоніта А. Л. Якобсон так і не виконав. Тематичним продовженням праці А. Л. Якобсона стали книжки А. І. Романчук «Нариси історії та археології візантійського Херсонеса» (2000) та

«Дослідження Херсонеса-Херсона. Розкопки. Гіпотези. Проблеми» (2007). У них дослідниця, ґрунтуючись на доступних їй на час написання праць даних археологічних розкопок, розглянула археологічну ситуацію, пов'язану з херсонеським домобудівництвом V–X ст. Засновуючись на дослідженнях А. Л. Якобсона та на матеріалах Портового району міста, авторка спромоглася зробити важливі доповнення і суттєво скоригувати попередні висновки. Зокрема, А. І. Романчук порушила принципово важливе питання про причини руйнування міських споруд у ранньосередньовічний період. Причому детальний опис археологічних решток житлових кварталів й у цьому випадку не став підґрунтям для комплексної реконструкції ранньосередньовічного житлового будинку Херсона. Останнім фундаментальним дослідженням, присвяченим історії ранньосередньовічного Херсона, стала узагальнювальна монографія С. Б. Сорочана (2005, 2013). Праця ввібрала величезний фактичний та аналітичний матеріал, що стосується різних аспектів історії міста, включаючи, зокрема, і повсякденне життя. Указане видання вдало доповнює фундаментальна монографія А. В. Буйських, яка, зокрема, дозволяє уточнити просторову організацію й об'єкти інфраструктури пізньоантичного Херсонеса (2008).

На особливу увагу заслуговують дослідження історії Херсона XI–XIV ст. Це монографія А. Л. Якобсона про життя міста в XII–XIV ст. (1951), книжка А. І. Романчук про топографію пізньосередньовічного Херсона (1986), розвідка Г. Д. Белова «До вивчення економіки та побуту пізньосередньовічного Херсонеса» (1941) та узагальнювальна праця С. Б. Сорочана, В. М. Зубаря і Л. В. Марченка «Життя та загибель Херсонеса» (2000, 2001, 2006). Значення цих праць полягає як у виробленні методики дослідження вказаної проблеми, так і в тому, що у них принаймні фрагментарно наведено результати спостережень про побут міста за ранньосередньовічної доби. У тому ж контексті найбільш цікавим стало нещодавнє дослідження повсякденного життя міста пізньовізантійської доби, здійснене А. Рабіновичем, Л. В. Седіковою та Р. Ханнебергом (2009). Ґрунтуючись на матеріалах розкопок Південного району міста, тему повсякдення було розглянуто за такими напрямками: житлові будинки, виробничі комплекси, їжа та харчовий раціон, мешканці (професії, поховальний обряд, демографія, патології).

Аналіз історіографії міського життя Херсонеса-Херсона дозволяє виокремити низку невирішених або недостатньо висвітлених питань повсякденного життя, на яких буде зосереджено увагу в дослідницькій частині роботи: характеристика кліматичних умов ранньосередньовічного періоду, міська інфраструктура в контексті візантійських критеріїв добробуту, житлові будинки, етнічний та антропологічний склад міських мешканців, харчовий раціон херсонітів, одяг городян. Вплив кліматичних умов раннього середньовіччя на різноманітні аспекти міського життя до останнього часу розглядався лише в контексті екологічних катастроф, спричинених сейсмічною активністю. С. Б. Сорочан та В. В. Хапаєв, дискутуючи про можливий землетрус VI ст., не брали до уваги питання похолодання, підвищеної вологості та їхніх наслідків.

Питання топографії та планування пізньоантичного та ранньосередньовічного міста в усі періоди археологічного дослідження Херсонеса було і буде актуальним, доки відкриваються нові й досліджуються вже відкриті об'єкти. Значний внесок у вивчення формування міського планування від заснування міста до пізньоантичного періоду його існування включно зроблено А. В. Буйських. Ці питання в найбільш широкому

контексті для ранньосередньовічного періоду порушувалися також у працях А. Л. Якобсона, А. І. Романчук, С.Б. Сорочана.

Одним із найбільш актуальних і відкритих питань облаштування міської інфраструктури залишається система водопостачання та водовідведення. На сьогоднішня відсутня комплексна праця, у якій були б ураховані й проаналізовані всі знайдені фрагменти водогону і стічних труб у межах міста. Тому достовірно з'ясувати питання про систему забезпечення водою домогосподарств складно. Відповідне дослідження, окрім ретельної роботи в архіві, вимагає натурного дослідження на місцевості, що за сучасних реалій здійснити неможливо. Однак варто зазначити, що важливі дослідження системи водопостачання та водовідведення за окремими кварталами було здійснено свого часу А. Л. Якобсоном, В. І. Кадеєвим, Л. В. Седіковою, С. В. Д'ячковим.

Обороздатність візантійського Херсонеса-Херсона цікавила дослідників ще на початку археологічного вивчення херсонеського городища. Основна дискусія точилася щодо датування будівництва фортечних мурів міста К. К. Косцюшко-Валюжиничем, А. Л. Бертє-Делагардом, К. Е. Гриневичем, А. Л. Якобсоном та І. А. Антоною. Внесок кожного дослідника докладно проаналізовано А. І. Романчук, яка також долучилася до вивчення зазначеної проблеми, розглядаючи різноманітні аспекти, що впливали на безпеку міста, починаючи від характеристики зовнішніх загроз, складу та чисельності військового гарнізону, якості фортечних мурів, причому дослідники переважно зосереджувалися на окремих деталях, не розглядаючи безпеку міста за ранньосередньовічної доби комплексно.

Проблема інфраструктури розваг Херсонеса ранньосередньовічного періоду також спеціально не розглядалася. У сучасній історіографії вважалося вирішеним питання про причини загибелі херсонеського театру в IV ст. через прийняття християнства, але подальше дослідження території античного театру дозволило переглянути датування функціонування на її місці культових та громадських споруд і, відповідно, зробити припущення про інші причини та час припинення діяльності театру.

Оновлення архітектури і способу відвідування візантійських терм стали наочними матеріальними проявами впливу християнства на повсякденне життя. С. Б. Сорочан зібрав і проаналізував археологічні рештки лазень Херсонеса-Херсона ранньосередньовічної доби. Однак сучасні відкриття у сфері історії клімату в регіоні Середземномор'я та Причорномор'я за часів раннього середньовіччя дозволяють інакше поглянути на причини таких перетворень.

Проблема стану медичного забезпечення мешканців ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона не була предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти було побіжно розглянуто в праці В. І. Кадеєва, який проаналізував знахідки медичних інструментів античного часу – до III ст. н. е. Детальніше на питанні стану медицини в місті за ранньосередньовічного періоду зосередився С. Б. Сорочан, який зробив припущення щодо місця розташування міської лікарні та монастирського носокоміона на території херсонеського городища.

Ранньосередньовічному будинку-садибі візантійського Херсона не присвячено жодного монографічного дослідження, хоча важливі спостереження зроблені А. Л. Якобсоном, Г. Д. Беловим, В. М. Даниленком, А. І. Романчук, С. Б. Сорочаном. Так само й одягу мешканця візантійського Херсона не присвячено жодної спеціальної роботи.

Проблема етнічного складу Херсонеса-Херсона часів раннього середньовіччя складна, дискусійна та специфічна. Питання про варварський компонент неодноразово порушувалося дослідниками А. Л. Якобсоном, А. І. Романчук, В. М. Зубарем, С. Б. Сорочаном, А. І. Айбабіним, О. В. Івановим. А. І. Айбабін узагальнив уявлення попередників і відтворив традиційну схему етнічних процесів, з якою донині погоджується більшість науковців: Херсонес за пізньоантичної доби був заселений панівним грецьким населенням, отримав незначне варварське підживлення у IV–VI ст., в основному за рахунок збільшення чисельності сарматів, але до X ст. місто знову стало винятково грецьким. На сучасному етапі ця схема викликає сумніви, оскільки більшість візантійських міст до VII ст. значно оновили свій етнічний склад. Важливим підтвердженням сумнівності традиційного погляду стали результати антропологічних розвідок О. В. Іванова, в яких він переконливо довів гіпотезу про зміну етнічного складу міста за ранньосередньовічної доби.

Раціон харчування городян ранньосередньовічного періоду довгий час не досліджувався взагалі. Деякі побіжні спостереження можна знайти у працях А. Л. Якобсона, С. Б. Сорочана та А. І. Романчук, однак цілісної картини вони не надають. Єдиним спеціальним дослідженням раціону харчування мешканців Херсона, щоправда для пізньовізантійської доби, але із залученням матеріалів раннього часу, можна вважати статтю, видану за результатами завершення розкопок у Південному районі міста Л. В. Седіковою та А. Рабіновичем.

Завершуючи огляд, слід зазначити, що характерною для узагальнювальних праць з історії повсякдення Візантії стала екстраполяція способу життя столиці на повсякдення інших ромейських міст без урахування їхніх локальних, провінційних особливостей. Культура Візантії поставала як єдиний хронологічний зріз, для характеристики якого змішувалися джерела V і XIII ст. Ці тенденції стали визначальними рисами для історіографії повсякдення, поданої у працях таких відомих науковців, як О. П. Рудаков, Г. Гельцер, Г. Г. Литаврін, З. В. Удальцова, К. В. Хвостова, А. Гійу, Д. Райс, Т. Райс, П. Арнот, К. Манго М. Раутман та ін. Контрастує з таким поданням матеріалу дослідження М. А. Поляковської та О. О. Чекалової.

У **підрозділі 1.2. «Джерела»** схарактеризовані основні типи та види джерел. Джерельну базу дослідження складають писемні, епіграфічні, нумізматичні, сфрагістичні матеріали, результати археологічних досліджень херсонеського городища. Необхідно зазначити, що повсякдення в названих джерелах висвітлюється непрямо й уривчасто, що вимагає застосування спеціальних методик для реконструкції структур повсякдення.

Серед письмових джерел можна розрізнити наративні та документальні. До **пам'яток права**, в яких побіжно відображено історію повсякдення міста, можна віднести новелу імператора Юстина II та його співправителя Тиверія, датовану 575 р.; Тактикон та Кліторологій царського атрикліна, протоспафарія Філофея 899 р.; до них долучаються «Тактикон Бенешевича» і «Тактикон Ікономідеса» (Ескуріальський тактикон), укладені, відповідно, між 934–944 рр. та 971–975 рр. (або 979 р.). Убогість юридичного прецеденту, що відображає повсякденне життя херсонітів у пам'ятках права, дозволяє виправити імперське законодавство Візантії, яке, безумовно, поширювалось і на провінційний Херсонес-Херсон, що ніколи не виходив зі складу та юрисдикції імперії. Особливо цікаво застосовувати до повсякденного життя містян

початку ранньовізантійського періоду Кодекс Феодосія (IV–V ст.), Кодекс імператора Зинона (V ст.), Кодекс Юстиніана (VI ст.) та Василіки (IX–X ст.).

Важливу роль для розуміння сприйняття херсонітів у Ромейській імперії відіграють **нарративні джерела**. Написані, як правило, столичними авторами на основі чужих переказів, вони дозволяють побачити той образ Херсонеса-Херсона та його мешканців, що відповідав уявленням сучасників. Такі спостереження залишені Прокопієм Кесарійським у «Війні з готами» (555 р.) та у трактаті «Про споруди» (559/560 рр.); Павлом Дияконом (725/730–799 рр.) у шостій книзі «Історії лангобардів»; Константинопольським патріархом Никифором у першій частині «Короткої історії» (кінець VIII ст.); Феофаном Сповідником у «Хроногафії» (початок IX ст.); Константином VII Багрянородним у трактаті «Про феми» (933–934 рр.) та «Про управління імперією» (середина X ст.).

Доповнюють уявлення про обороноздатність міста **візантійські воєнні трактати** «Про стратегію» анонімного автора VI ст., «Стратегікон» Маврикія (бл. 600 р.), «Тактика» Лева VI Мудрого (кінець IX ст.).

Важливими нарративними джерелами, що відобразили стандарти облаштування житлового простору візантійця, стали трактат ранньовізантійського архітектора Юліана Аскалоніта (VI ст.), візантійська сільськогосподарська енциклопедія «Геопоніки» (X ст.), «Поради і розповіді Кекавмена» (XI ст.).

Специфічним нарративним джерелом, якнайширше використаним у роботі для дослідження повсякденного побуту містян, є **життя святих**. Одним із найцінніших писемних джерел, що висвітлюють життя міста переламного для Херсонеса IV ст., є Життя свв. єпископів Херсонських. Укладені, вочевидь, не раніше третьої чверті VI ст., а можливо, й у IX ст., Життя містять унікальну інформацію про міську топографію, релігійні, етнічні та інші аспекти міського життя. До пам'яток агіографічного типу належать також Житіє Римського папи Мартина I (655 р.); латинський переклад Життя св. Елігія (пом. 659/660 р.). Агіографи наступних періодів відобразили події VIII–IX ст., у яких також згадувався Херсон VIII – першої половини IX ст.: «Про житіє, та діяння, та смерть святого і всехвального перевозанного апостола Андрія»; Житіє св. Феодора Студита (759–826 рр.). IX ст. датуються також Життя Іоанна Психаїта (пом. бл. 822–823 рр.) та Йосифа Сикеліота (Гімнографа) (816–883 / 886 рр.). Найціннішим агіографічним твором, що характеризує повсякденні процеси міського життя візантійського Херсона IX ст., є Паннонська легенда, або Життя Константина-Кирила та Мефодія, які належать до найбільш ранніх творів, написаних старослов'янською мовою в Моравії наприкінці IX ст. «Італійську легенду» багато в чому повторює і водночас суттєво доповнює середньовічна версія старослов'янського перекладу грецького твору про перенесення мощей Климента Римського до Херсонеса 861 р.

Серед **епістологографічних джерел** найбільш ціннішим для дослідження є два невеликі листи засланою 655 р. до Таврики Папи римського Мартіна I. Будучи унікальним, по суті, єдиним писемним джерелом, що відобразило особливості економічного та релігійного життя міста і навіть психологічного портрету херсонітів середини VII ст., листи спричинили тривалу дискусію про стан Херсона тієї доби. Епістолярним продовженням попередньої пам'ятки є рідкісний для «темних віків» подрібний лист Папи Григорія II (715–731 рр.) імператорові Леву III Ісавру; листи Феодора Студита (821–823 рр.); лист Анастасія Бібліотекаря та листи

Константинопольського патріарха Миколи Містика зі згадуванням Херсона кінця IX – початку X ст.

Джерельна база доповнюється **пам'ятками сфрагістики, нумізматики, пам'ятками метрології**. Також вкрай важливим джерелом історії повсякдення міста є пам'ятки археології. Слід зазначити, що не для всього періоду IV–X ст. ми маємо у своєму розпорядженні рівнозначні матеріали: послідовне будівництво впродовж тривалого часу призводило до руйнування більш ранніх комплексів. Занепалі або ж зруйновані під час пожеж чи будь-яких інших екстраординарних подій будівлі ставали своєрідними каменярями, звідки брали будівельний матеріал для споруд, що зводилися поряд із руїнами чи безпосередньо в їхніх межах. Особливо це стосується археологічних матеріалів, що створює значне ускладнення утруднення для їхньої реконструкції. Аналіз археологічних звітів дозволяє дійти висновку про особливо виразні сплески будівельної активності в житлових кварталах у IV ст., VI – на початку VII ст., на межі IX–X ст. Наступництво в будівництві, притаманне всім візантійським містам, призводило до того, що археологами, як правило, не фіксувалися погано збережені ранньовізантійські комплекси. Тому особливо цінними стали останні звіти археологічних експедицій у Портовому, Північно-Східному, Північному, Південному та Західному районах городища, що зафіксували, наскільки це було можливим, ранньосередньовічний побутовий матеріал. Важливий внесок до джерельної бази роботи дали результати міждисциплінарних досліджень археології та остеології, палеоботаніки, антропології та кліматології. Серед образотворчих джерел на особливу увагу заслуговують малюнки, відкриті у херсонських християнських склепах.

Підрозділ 1.3. «Методологія та методи дослідження» розкриває основні загальнонаукові та спеціальноісторичні методи, застосовані в роботі. Теоретико-методологічним підґрунтям пропонованої роботи є міждисциплінарний підхід, сформований із методологічних прийомів, що використовувалися основними напрямками історії повсякдення зі Школи «Анналів», мікроісторії й антропології, а також «культурної історії повсякдення» А. Дінгеса. Історію повсякдення представлено як систему стосунків індивідуума з довкіллям в усіх його проявах саме на рівні окремої людини. З метою виокремлення структур повсякдення херсонітів застосовано спеціальний підхід, що полягав у визначенні та виділенні елементів повсякдення та встановлення їхніх функційних взаємозв'язків. Це, у свою чергу, передбачає застосування структурно-функційного та типологічного методів. Наочність розташування та генетичної спадковості й наступництва функційних міських зон забезпечується методом історичної топографії в широкому контексті історичної екології. Доповнює й конкретизує цей метод методика виокремлення міських мікроструктур – житлових, виробничих, громадських тощо. У дослідженні застосовуються принципи історичної соціальної психології, елементи історичної антропології, запозичені у школи «нової історичної науки»; метод палеомодельовання. Для вивчення умов середовища проживання та історичної обстановки середньовічного Херсонеса-Херсона, антропологічного вигляду, характеру харчування мешканців міста використовувались дані палеокліматології, палеозоології, палеоботаніки.

Другий розділ – «Міський простір Херсонеса-Херсона в контексті критеріїв якості життя візантійського городянина» присвячено розгляду міського простору Херсонеса-Херсона крізь призму критеріїв якості життя візантійських городян. До VI ст. у візантійців склалися власні, засновані на античних традиціях, стандарти благоустрою

міського життя. Основні уявлення візантійців про благоустрій міського життя зафіксовано у трактаті Прокопія Кесарійського «Про споруди». Цей твір було написано за підсумками реалізації масштабних будівельних та відновлювальних проєктів Юстиніана I до початку 560-х рр. У ньому відображено типовий перелік громадських споруд та якісних характеристик добробуту міста, необхідних, із точки зору ромеїв, для нормального функціонування візантійського міста, характерний щонайменше для IV–VI ст. Аналіз джерела продемонстрував, що головною характеристикою якості життя для ромеїв була безпека, яка передбачала вигідне географічне розташування міста, високу якість фортифікаційних споруд, наявність водогону і запасів питної води, а також запаси провізії. Не менш значущим для ромеїв стає наявність у місті достатньої кількості належно облаштованих церков. Рідше згадується піклування про відновлення адміністративних споруд, бань, лікарень та інших будівель. Поодинокі трапляються згадки про театри, хоча вони і не зникають взагалі, як можна було б очікувати за доби утвердження християнства як панівної загальнодержавної релігії.

У підрозділі 2.1. «Місцеві кліматичні умови та їхні особливості» заналізовано уявлення візантійців про геополітичне розташування Херсонеса-Херсона. Скласти уявлення про клімат IV–X можна лише з фрагментарних згадок у письмових джерелах, залишених переважно авторами, які звикли до більш сприятливих середземноморських кліматичних умов. Серед таких зауважень виділяються відомі пасажі Геродота (V ст. до н. е.) та Амміана Марцелліна (332–395 рр.). Території північного узбережжя Понту зображені ними більш суворими для проживання, ніж рідне для них Середземномор'я. Наступна згадка про кліматичні умови навколишнього середовища на території регіону Херсонеса-Херсона ілюструє історія VIII ст., в якій Константинопольський патріарх Никифор описав один із катаклізмів 763 р., що торкнувся не лише Північного Причорномор'я, але й Візантії в цілому. На той час середньорічна температура була щонайменше на 1–1,5 градуси нижчою за нинішню. У цілому клімат став більш вологим, а зима – холодною. У Північній, Західній та Центральній Європі, а також у Північному Середземномор'ї середньорічна температура також поєднувалася з підвищеною вологістю. Великі вулканічні виверження 536, 540 та 547 рр. спричинили значніше похолодання, ніж вважалося дослідниками раніше. Цю холодну фазу, на думку фахівців, слід розглядати як додатковий екологічний фактор, що сприяв поширенню пандемії Юстиніанової чуми та інших змін у житті Східної Римської імперії. У результаті останніх антропологічних досліджень було виявлено унікальні наслідки впливу загального похолодання на фізичний стан жителів Таврії. На думку В. Ю. Радочина, значна частка чоловіків ранньосередньовічного Боспора загинула від «холодового шоку», спричиненого постійним тривалим перебуванням на відкритому повітрі за умов низьких температур та підвищеної вологості. У Херсонесі-Херсоні адаптація до нових кліматичних умов могла спричинити зменшення розмірів і спрощення структури житлових будівель, лазень, потовщення їхніх стін, появу вогнищ. Аналіз раціону харчування городян після VI ст. виявив помітне переважання білкової їжі над рослинною, зміну характеру її приготування. Так, на зміну смаженню прийшло варіння і тушкування, що передбачають закриті посудини. Це, на нашу думку, дозволяло довше зберігати тепло й економити паливо під час приготування.

Кліматичний зсув був комплексним екологічним процесом, який супроводжувався землетрусами, посухами, градами та іншими явищами, що їх

богобоязні ромеї сприймали як небесні карі за гріхи. Їхні руйнівні наслідки, описані Прокопієм, Малалю, Агафієм, спричинили той будівельний бум, який відбувся в Херсонесі-Херсоні у сфері як громадського, так і житлового будівництва в VI – першій половині VII ст. Уперше на це звернув увагу С. Б. Сорочан, вважаючи усунення наслідків сейсмічної активності ключовим каталізатором змін у топографії міста. В. В. Хапаєв критично поставився до цієї думки, відкинувши втім не саму концепцію, а гіпотетичну можливість якогось відчутного впливу описаних у джерелах землетрусів, що відбулись у Візантії у V–VII ст., на ситуацію в місті. Втім хвиля катаклізмів, зокрема землетрусів VI ст., спричинених виверженнями вулканів 536 та 540 рр., мала не регіональні, а планетарні наслідки. Аналіз повідомлень про візантійські землетруси доводить, що описані Прокопієм Кесарійським та Агафієм Мірінейським катаклізми були такими сильними, що руйнували міста практично вщент. Таким чином, ситуація VI ст. була унікальною і зіставляти її з сучасністю, на наш погляд, не варто. Високою є ймовірність того, що імперську допомогу було надано і Херсону, що перебував у сейсмонебезпечній зоні. Непрямо про це свідчить повідомлення Прокопія про допомогу імператора у відновленні «довгих стін» та укріплень у Криму, а ще раніше – напис на честь імператора Зинона (480 р.), який вже А. Л. Берт'є-Делагард пов'язував із можливими наслідками землетрусу 480 р. С. Б. Сорочан звернув увагу на подібні руйнування в VI ст. у близьких до Херсона населених пунктах – Кітеї, поселеннях Європейського Боспора, Кєпах, Іллічівському городищі, поселенні Зелений мис. Досліджуючи перебудову в північно-східному районі Херсона та засип колодязів VI ст., С. В. Ушаков також помітив, що це могло бути по'язане з сейсмічною активністю в цьому регіоні, яка спричинила засолювання підземних вод.

Із зазначеними процесами могла бути пов'язана і зміна берегової лінії та перебудова приморських укріплень Херсона в VI–VII ст. Зафіксованими на сьогодні є зникнення низки візантійських центрів в акваторії Чорного моря внаслідок сейсмічної активності. Феофілакт Симокатта свідчить про втрати, яких зазнали авари біля Том близько 586–587 рр., коли сильний приплив у Чорному морі потопив їхню армію. Враховуючи, що подібні явища в акваторії Чорного моря зазвичай не спостерігаються, цей епізод, поряд зі слідами руйнувань приморських поселень, також свідчить про кліматичний зсув VI ст., що не міг не вплинути на повсякденне життя ранньосередньовічного Херсона.

У підрозділі 2.2. «Планування міста. Санітарно-гігієнічна інфраструктура» визначено основні особливості міської топографії ранньосередньовічної доби. У цей час Херсонес зберіг успадковану від античного періоду гіпподамову систему міського планування. Місто в цілому відтворювало колишній функційний поділ на громадські та житлові зони, притаманний як елліністичному, так і римському періодам. Якісні зміни простежуються в ущільненні житлової забудови міських кварталів, зменшенні розмірів житлових садиб. Типовість цього процесу для візантійського містобудування VI–VII ст. дозволяє припустити, що такі тенденції не були продиктовані однією лише необхідністю вписати християнські храми в міську топографію. Місто відновлювалося після хвилі сейсмічної активності кінця V–VI ст., адаптуючи міське планування ще й до нових кліматичних змін, спричинених похолоданням. Високу санітарію побуту Херсонеса забезпечувала розгалужена система водостічних каналів, прокладена ще за доби античності й збережена в робочому стані у ранньовізантійський період.

На особливо високий рівень санітарного благоустрою міста вказує наявність громадських афедронів (латрін), що діяли щонайменше до VII-VIII ст.

Підрозділ 2.3. «Міська система безпеки. Військові та адміністративні споруди». Розглянуто безпечність проживання у місті як якісний критерій благоустрою крізь призму візантійської поліоркетики. Оцінення її стану в Херсонесі раніше обмежувалося лише питанням наявності фортечних мурів та характеристики зовнішніх загроз. Разом із тим візантійська військова доктрина облаштування обороноздатності міста, остаточно сформована до кінця VI ст. і втілена в «Стратегіконі» Маврикія (бл. 600 р.), повторена у «Тактиці» Лева VI Мудрого (IX ст), передбачала таке: вибір вдалого розташування міста та його оборонних споруд, підтримку в боєздатному стані фортечних мурів, наявність запасів води та продовольства, стан воєнного гарнізону. Єдиною спробою комплексного вивчення обороноздатності ранньосередньовічного Херсона з точки зору ромейських приписів стало дослідження В. В. Кучми. Оперуючи даними про міську фортифікацію, здобутими внаслідок розкопок міста станом на 1965 р., автор зіставив їх із «Тактикою» Лева VI. Цікаві, але, на жаль, вже застарілі спостереження науковця вплинули на всі наступні дослідження з історії херсонеської фортифікації.

Аналіз військових загроз для міської системи безпеки доводить, що впродовж IV–IX ст. міські стіни завжди були спроможні відбити напад ворога. Аналіз фортифікаційної діяльності та робіт з облаштування об'єктів міської інфраструктури безпеки свідчить, що вони відбувалися відповідно до вимог новітніх для того часу військових трактатів. Це уможливило виявити наявність у міста конкретних об'єктів інфраструктури, що забезпечували повсякденні запаси води та провізії на випадок облоги. Для періоду IV–V ст. такими об'єктами були велика водозбірна цистерна, розташована у південно-західній частині міста, та «зерноховище» II–IV ст. у XV кварталі. До VI–IX ст. належить великий військово-цивільний архітектурний комплекс у Південному районі міста поряд із міськими воротами, прикритий балістами, розміщеними на 13 куртині. До монументального комплексу, крім цистерни та складу провізії, належали лікарня та громадський афедрон. У IX–X ст. нова цистерна була облаштована у VII кварталі, а складські приміщення були перенесені в середині IX ст. до комплексу фемного преторія, розташованого в цитаделі та перебудованого наприкінці IX ст. Малоімовірним видається зникнення у V–VI ст. міського гарнізону і навіть розформування загону балістаріїв. Вони, як і раніше, залишалися у складі збройних сил міста, періодично оновлюючи свій склад і залучаючи, у разі небезпеки, підкріплення з боку міського ополчення.

У **підрозділі 2.4. «Театр та його трансформація»** переглядаються причини та час зникнення херсонеського театру. Датування припинення функціонування театру – середина IV ст. н. е., подане О. В. Домбровським вже у першій публікації, так і не було переглянуте за сорокарічну історію дослідження комплексу, як і причина його зникнення – «оголошення християнства державною релігією у Візантійській імперії та запровадження його в Херсонесі». Аналіз законодавчих та наративних джерел доби доводить, що утвердження християнства як дозволеної, а згодом і панівної релігії у Візантійській імперії навряд чи призвело до загибелі театрів. Навпаки, будучи «гордістю» та окрасою міста, матеріальним втіленням вищості ромейської цивілізації над варварським світом, театр як архітектурна споруда охоронявся законом. Кодексом Феодосія охоронялися і самі вистави. Таким чином, нема жодних вагомих підстав вважати, що припинення функціонування театру Херсонеса як архітектурної споруди

відбулося через поширення християнства, тим більше вже в IV ст. Значно реалістичніше причину занепаду херсонеського театру вбачати у кризі театрального мистецтва пізньоантичної доби. Занепад театру в Херсонесі могла спричинити також реформа міського управління IV ст., що призвела до зменшення будівництва нових та обмеження реставрації старих громадських споруд.

Раніше кожне місто фінансувало такі роботи з власного бюджету, утвореного коштом прибутків від муніципальної власності, подарованої або наданої у спадок містянами, надходжень із міських податків. Фінансували спорудження й утримання громадських будівель також імениті городяни-булевти. Впродовж IV ст. частину муніципальних земель було конфісковано та передано в розпорядження імперським чиновникам. Булевти низки міст переїхали до престижного Константинополя. Непрямо про політичне та майнове послаблення міської аристократії у Херсоні IV ст. свідчать Життя єпископів Херсонських. Так званий «Рукопис 296» згадує прохання про вигнання з міста «п'ятисот мужів» та конфіскацію їхніх земель і майна через релігійну боротьбу. Унаслідок аналогічних процесів численні громадські споруди по всій імперії припиняли ремонтувати і залишали напризволяще, прирікаючи на запустіння. На їхньому місці відбувалася житлова та ділова забудова. Привертає увагу розташування тут у V–VI ст. жител, які О. І. Домбровський називає «нужденними». За твердженням Е. Сараді, поява подібних «бідних будівель» у районах колишніх громадських споруд і в громадському просторі візантійського міста не було стихійним явищем: на ранній стадії цей процес скеровувався державою та міськими радами. Впливові члени міської курії або державні чиновники здобували занепаду власність або шляхом купівлі за прийнятною ціною, або якимось незаконним шляхом, а потім перепродували її багатьом особам або здавали в оренду. Саме це, найвірогідніше, можна спостерігати й у Херсонесі: на частині території його театру також було побудоване подібне житло.

Новітні дослідження території античного театру дозволили скоригувати датування середньовічних споруд над театральною територією: «Храм з ковчегом» VI ст. було віднесено О. І. Домбровським до X ст. чи навіть пізніше; час спорудження храму 1958 р. також було переглянуто і віднесено дослідниками до VI ст. Аналіз стратиграфії території театру виявив змішаність шару засипу театральної території IV–VI ст., цілісність головних архітектурних елементів театру, що уможлиблює припущення - з IV по VI ст. більша частина театру залишалася відкритою та відносно незайманою.

Таким чином, реконструкція функціонування театральної території з IV по VI ст. дозволяє припускати, що у цей час херсонеський театр продовжував функціонувати, але вже із зовсім іншим сценічним змістом. Наприкінці V ст., коли, згідно з написом імператора Зинона (475–491 рр.), відбулася реконструкція фортечних мурів, що постраждали внаслідок сейсмічної активності, могли постраждати лівий парод та частина проскенія театру, на місці яких звели споруду господарського чи житлового призначення, що проіснувала до VI ст. Далі, з кінця V до VI ст. театр як залишкова архітектурна форма міг продовжити своє існування аж до офіційного припинення державного фінансування театральних вистав за Юстиніана I, і, як і більшість візантійських театрів, остаточно був занедбаним у VI ст.

У **підрозділі 2.5. «Лазні»** розглядаються особливості та причини зміни конструктивних форм міських терм з IV до X ст. Узагальнювальний аналіз конструктивних особливостей чотирьох – п'яти лазень, що діяли в місті з VI по IX ст.,

а почасти й пізніше, аж до XIII ст, свідчить, що вони характеризувалися простотою конструкції та декору, мали порівняно невеликі розміри, розраховані на одночасне обслуговування максимум 10–15 осіб. Характерною особливістю, що свідчила на користь пошуку термозберігальних рішень, стала заміна мармурового облицювання керамічною плінфою; після VII–VIII ст. сліди мармурового облицювання в термах не простежуються зовсім, хоча мармуру в місті залишалося достатньо. Часто повторюваною конструктивною особливістю стала відсутність тепідарія та фригідарія, що були обов'язковими для класичних римських терм, масивність стін та їхнє подальше потовщення під час перебудов. Усе це дає підстави припускати, що окрім соціокультурних та економічних причин, які зазначалися раніше в історіографії, зміна конструкції терм була спричинена також адаптацією до послідовних кліматичних змін ранньосередньовічної доби. Як результат, лазні нового типу було легше, економічніше обігріти та забезпечити водою, ефективніше зберегти тепло у приміщеннях із потовщеними стінами.

У підрозділі 2.6. «Міська лікарня та медицина» розглядається стан медичного забезпечення містян ранньосередньовічної доби. Дослідниками візантійської медицини був встановлений генетичний зв'язок діяльності носокомій з інститутом полісних архятрів. Подібна наступність у діяльності медичних установ прослідкується й у Херсонесі-Херсоні. До кола медичних інструментів ранньосередньовічного періоду належать бронзові припікачі, бронзові пінцети з плоскими Г-подібними губами, примітивні пінцети без зубчиків, порожнисті пташині кістки, загострені з двох боків, медичні ложечки, дозатори, флакони для приготування ліків, скляні підносики, керамічні чаші для омивання ран чи для пускання крові, а також ступи та кам'яні дощечки, що слугували для змішування ліків чи для заточування та правки хірургічних інструментів. Таке розмаїття інструментів, зокрема й хірургічних, дає підстави констатувати, що міські лікарі мали високу кваліфікацію. Припустити існування міської лікарні можемо на місці обширного монументального архітектурного комплексу, розташованого поряд із 13 куртиною та Південними воротами. Лікарня складалася, ймовірно, з терапевтичного та операційного, а також жіночого, чоловічого та загального відділень, останнє з яких опалювалося піччю в стіні південної зали. Шість цегляних колон в екседрі цієї великої зали могли огороджувати переносне вогнище й слугувати опорою для купола чи напівкупола з вентиляцією, що було характерною особливістю візантійських лікарень.

Третій розділ «Житловий простір херсоніта» присвячений історичній реконструкції структури і зовнішнього вигляду житлових будинків містян Херсона за часів раннього середньовіччя в контексті візантійських стандартів міського благоустрою.

У підрозділі 3.1. «Уявлення про ідеальний дім у Візантії» проаналізовано критерії якісного житла з точки зору візантійця, що дозволило виділити декілька складників. Будинок слід було розташовувати на узвишші з видом на море. Він мав розміщуватися на відстані приблизно 15 футів (4,6 м) від громадських та 12 футів (3,7 м) від приватних споруд. Розуміючи негативні наслідки поширення неприємних запахів та шкідливих викидів у повітря від виробничих комплексів, заможні ромеї прагнули розташувати свій будинок на віддалі від ергастиріїв. Заборонялося споруджувати садибу впритул до фортечних мурів. Ідеальна садиба зовні мала бути схожою на пізньюантичну, мала вікна, через які було видно море, громадські споруди чи сади. У Херсонесі-Херсоні

за ранньосередньовічної доби трапляються поодинокі випадки порушення принципу сусідства з фортечною стіною. Так, у південно-східному районі городища, на місці можливого розташування будинку легендарного Ламаха, у районі куртин 16–18, зафіксовані прибудови. Однак слід зазначити, що за ранньосередньовічної доби ці куртини не були зовнішніми стінами, оскільки за ними розташовувалася протейхизма з периболом. В інших випадках, як засвідчили археологічні розкопки, зокрема у Портовому районі, містяни дотримувалися норм візантійського законодавства. У місті розташовувалися небажані з точки зору візантійців виробничі та промислові комплекси – рибозасолювальні цистерни, маталообробні та склоробні майстерні. Гончарні майстерні було винесено за межі міста. Лазні в цілому розташовувалися на допустимій відстані від житлових споруд, але траплялися також винятки з правил, спричинені раціональною необхідністю.

У підрозділі 3.2. «Житловий будинок на карті міста» узагальнено результати археологічних досліджень будинків ранньосередньовічної доби за районами міста. Накладання результатів розкопок житлових кварталів на карту міста засвідчило, що житлові будинки ранньосередньовічної доби були наявні практично в усіх досліджених районах городища. Лише у західному районі життєдіяльність припинилася у VI ст., будинки використовувалися під каменоломні. Відновлення тут житлової забудови припадає на межу X–XI ст.

У підрозділі 3.3. «Елементи житлового будинку в Херсонесі-Херсоні» здійснено історичну реконструкцію ранньосередньовічних херсонських житлових будинків. Дослідження археологічних матеріалів дозволяє дійти переконливого висновку, що херсонеський будинок IV–IX ст. зберігав наступництво від пізньоантичного, належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових житлових будинків із функційним поділом по вертикалі. Такий тип житлових споруд поширився у Херсонесі-Херсоні не раніше перших століть н. е., а точніше – у III–IV ст. Садиби розділялися на господарчу та житлову частини. До першої, окрім комор та, можливо, майстерень, належав двір. Житлові кімнати розташовувалися на другому поверсі, над господарськими приміщеннями. Це засвідчує той факт, що в усіх досліджених ранньосередньовічних будинках приміщення першого поверху явно були призначені для господарських потреб. Господарські та підсобні приміщення були порівняно великими та займали від 30 до 60 відсотків загальної площі садиби. Типовим був склад будинку з чотирьох приміщень та двором площею від 33.5 до 81 м². Двір садиби, його розміри та облаштування залежали від господарської діяльності власника будинку, однак переважно були однотипними. Житлова частина, розташована на другому поверсі, як правило, складалася з однієї або двох несуміжних, однакових за розмірами кімнат середньою площею від 14 до 27 м². Середня площа будинку Херсона ранньосередньовічної доби, за матеріалами XVIII кварталу, складає 102 м², що загалом відповідає загальновізантійським тенденціям ранньосередньовічної доби (загальна площа садиби в цей час була 100–150 м²). Питання освітлення їх природним світлом на сьогодні залишається невирішеним, хоча можна припустити, що в херсонеському будинку вікна були невеликого розміру. Законодавство розрізняло два типи вікон – для освітлення та для споглядання краєвиду. Так, законодавство Зинона передбачало існування панорамних або видових вікон (С. 8.10.12–2) та вікон для освітлення, вочевидь, дуже маленького розміру. А. Скалец навіть називає їх світловими отворами. Судячи з решток віконного скла, знайдених у Херсонесі, подібна

система облаштування вікон була притаманна пізньоантичному та ранньосередньовічному періоду. Так, наприклад, фрагменти скла, знайдені в районі поздовжньої вулиці кварталу ХСVІ у північно-східному районі Херсонеса, не перевищують розмір 22 × 20 см, що відповідає розмірам світлових вікон, характерних для першого поверху.

Зіставлення херсонського житлового будинку з уявленнями візантійців про якісне житло доводить, що більшості норм житлового будівництва тут дотримувалися. Більшість садиб дійсно, більшою чи меншою мірою, мали оглядовий вид на море, були забезпечені водостоками, відхожими місцями, мали вихід до колодязів, розташовувалися на нормативній відстані від санітарних споруд, що дозволяло дотримуватися правил сусідства з громадськими спорудами та фортечними мурами.

Розділ четвертий «Херсоніт у структурах повсякдення» відтворює образ пересічного херсоніта. При цьому з'ясовується його місце в етнічній мозаїці Візантії, його ідентифікація та самовизначення; розглядається антропологічна специфіка. Серед інших доступних структур повсякдення максимально репрезентативними, з точки зору джерельної бази, було обрано харчі та одяг, у яких відобразилися трансформаційні процеси візантійського соціума в житті окремої особи.

У **підрозділі 4.1. «Етнічний склад та антропологічний вигляд населення ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона»** висвітлено проблему неспівпадіння свідчень письмових джерел про етнічний склад міста за ранньосередньовічної доби та традиційної в історіографії схеми етнічних процесів, з якою донині погоджується більшість науковців.

Найбільший слід серед негрецького населення ранньосередньовічного Херсона лишили сармати. Влившись до складу місцевих мешканців, вони певний час зберігали свою етнічну самобутність. На початку нашої ери до етнічної картини Херсонеса додався юдейський компонент. Аналіз сюжетної лінії Житій єпископів Херсонських, а також археологічного матеріалу, знайденого в ранньому храмі на місці базилики 1935 р., засвідчив, що, швидше за все, у пізньоантичному Херсонесі впродовж вузького проміжку часу функціонувала синагога, зруйнована вже наприкінці 380 початку 390-х рр. за єпископа Єферія, а не у 390-х рр. за єпископа Капітона. Синагога, що функціонувала в місті, належала до типу синагог IV ст., як за загальноприйнятою, так і за новою класифікацією, запропонованою С. В. Тархановою, до проміжного типу «широкий дім» квадратної форми.

Юдеї відігравали різну соціальну та політичну роль у пізньоантичному та ранньосередньовічному місті. Вони, швидше за все, були менш численними, ніж на Боспорі, однак все ж мешкали у Херсоні впродовж усієї доби раннього середньовіччя. Юдеї зробили свій внесок до історії християнства в місті, причому, одночасно з очевидною протидією поширенню нової релігії, вони підготували ґрунт для прийняття монотеїстичної релігії з її запозиченнями в обрядовій практиці. Останнє, наприклад, відобразилося у безінвентарному поховальному обряді, який почав домінувати вже з V ст.

Присутність інших етносів – готів, аланів, хазар і слов'ян – дуже слабо відображена в археологічних матеріалах ранньовізантійського Херсонеса-Херсона, матеріали писемних джерел суперечливі. Навряд чи ці етноси могли бути істотними складниками етнічного складу Херсона того часу. Епіграфічні пам'ятки дозволяють припускати виникнення в місті у IX–X ст. вірменської колонії, яка перетворилася

на організовану громаду до XI ст. Слабко, однак все ж засвідчено в місті й присутність представників салтово-маяцької культури, які проникали до Херсона з VIII–IX ст.

Поєднання свідчень писемних джерел із даними антропології свідчить, що до X ст. антропологічний склад Херсона змінився – на зміну грецькому мезо- та доліхокранному населенню приходить брахікранний тип, характерний для сарматів, аланів та інших варварських народів – «натовпів варварів», що оточували місто. При цьому зберігається значна кількість грецького антропологічного типу, однак греки вже не складають переважну більшість, як це було раніше. Носії брахікранного типу у великій кількості з'являються в Криму в другій половині VIII ст., коли сюди масово переселяються носії салтово-маяцької культури. Тоді ж вони почали невеликими групами потрапляти до Херсона, ще більше посилюючи варваризацію зовнішнього вигляду мешканців міста, розпочату ще сарматами. Поступово відбувалася зміна зовнішнього вигляду мешканців Херсона.

Антропологічні спостереження дозволяють уявити такий образ пересічного мешканця ранньосередньовічного Херсона: людина вже не грецької, як на нашу думку, а ближче до сарматської або іншої варварської зовнішності, порівняно молода, віком до 25 років, нерідко зайнята важкою фізичною працею. Дитяча смертність тут була вищою за середньостатистичну по імперії й сягала 56 %. Середня тривалість життя містян перебувала на загальновізантійському рівні чи навіть дещо нижчому за середні показники – у межах 30 років проти 36,5 років по Візантії в цілому. Високий рівень дитячої смертності, яка забирала понад половину народжених, не давав змоги здійснюватися природному приросту населення міста, що також робило необхідним регулярне поповнення візантійського Херсона новими мешканцями-переселенцями.

У **підрозділі 4.2. «Кухня та харчування»** раглядається специфічний раціон харчування містян, якому не було притаманне переважання вуглеводної їжі, традиційне для дієти мешканців ранньосередньовічної Західної Європи. Непрямим доказом цього можуть слугувати і нарікання Папи Мартіна I на характер місцевих мешканців, які, за його словами, були суворими і позбавленими співчуття. Контекстний розгляд листів Папи Мартіна I доводить, що він помер не від голоду, який буцімто лютував у місті, а через крайню стадію загострення подагри, посиленої мимовільним недотриманням дієти, яка виключала споживання їжі, багатой на білок, тобто риби та м'яса. А саме вони, скоріше за все, були найбільш доступними харчовими продуктами херсонітів, що засвідчують як результати археологічних розвідок міста, так і специфічні хвороби, спричинені харчовою недостатністю, які зафіксовані антропологами у містян (анемія, рахіт, цинга). Культура приготування їжі була тут подібною до загальновізантійської, однак антична традиція смаження значно поступилася місцем тушкуванню та варінню. Така зміна раціону харчування вірогідно могла бути наслідком адаптації до холодного клімату. Таким чином, якщо вважати доведеним фактом незначне споживання хліба містянами впродовж цілих поколінь, то це не могло не спричинити банальної медичної проблеми – авітамінозу через дефіцит вітаміну B¹ або тіаміну. Останній у найбільшій кількості міститься у хлібі, а його нестача згубно впливає на нервову систему, спричиняючи ментальну або емоційну депресію, слабкість, драгівливість, пригніченість. Недружелюбність, похмурість характеру погіршувалася корисливою підприємливістю грекомовних херсонітів, з якою несподівано для себе зіткнувся латиномовний Папа. Таким чином, раціон харчування мешканців Херсона був не вуглеводним, як у більшості мешканців Західної Європи за доби Середньовіччя, а білковим, що могло

викликати дефіцит тіаміну й відобразитися на фізичному та психологічному здоров'ї херсонітів.

У підрозділі 4.3. «Одяг мешканців ранньосередньовічного Херсона» аналізується одяг містянина, спираючись на археологічні речові знахідки, а також на нечисленні зображення в херсонських сакральних спорудах. Зображення одягу в ранньосередньовічних склепах свідчать про зміну естетичного ідеалу одягу херсонітів, що набув нових рис, пов'язаних, насамперед, із християнською філософією обов'язковості закритості силуету, а також варваризацією. У «моду» вже у IV ст. увійшли багатошарові туніки, довгі й короткі штани, чоботи. Загалом можна стверджувати, що у повсякденному вбранні херсоніти наслідували загальновізантійські тенденції. Можливо, вони навіть випереджали інші частини імперії завдяки впливу варварського фактору. Херсоніти знали і використовували всі відомі типи тканин, але льон і бавовна, більш поширені в інших провінціях імперії, швидше за все, були тут привозними, і тому більш звичною для мешканців Херсонеса була шерсть. Шовк, як на нашу думку, привозився переважно для потреб церковної служби, використовуючись в елементах поховальних шат та вбранні священнослужителів. Аналіз та реконструкція елементів костюма, знайдених у «Базиліці на пагорбі», підтвердили спостереження візантиністів про те, що більшість пересічного населення імперії продовжувало в X ст. одягатися так само, як і в IV-V ст.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження. Херсонес-Херсон пізньоантичної та ранньосередньовічної доби, як провінційний укріплений центр Візантії, був залучений до адаптивних процесів, спричинених суттєвими кліматичними змінами у Середземномор'ї. Вони супроводжувалися різного роду катаклізмами, перш за все, землетрусами, похолоданням та підвищенням вологості атмосфери. У Херсонесі це призвело до повсюдної будівельної активності на території городища у VI–VII ст., що торкнулася не лише фортечних мурів та громадських споруд, але й житлових будинків.

Основним критерієм добробуту у візантійській урбаністичній традиції до VI ст. стає безпека. Важливого значення надавали облаштуванню церков, адміністративних установ, лазень, лікарень та афедронів. До VI ст. бажаною вважалася наявність у місті театру. Невід'ємною рисою візантійського містобудування був притаманний ромеям традиціоналізм, виявлений у бажанні зберегти зовнішній вигляд житлових і громадських будівель із часів античності.

Херсон, таким чином, спромігся відповідати одному з найважливіших критеріїв візантійських уявлень про добробут, тобто зберіг успадковану від античного періоду гіпподамову систему міського планування. На цей час припадає об'єднання та ущільнення міських кварталів, помітне зменшення в них розмірів садиб, що, на наш погляд, почасти могло бути засобом адаптації до нових, більш суворих кліматичних умов та діяльністю з подолання наслідків сейсмічної активності. Перебування міста у стані постійної загрози з боку навколишніх сусідів призводило до зміни акцентів у містобудуванні. У міській топографії ранньосередньовічного Херсона були виділені об'єкти інфраструктури безпеки, що забезпечували повсякденні запаси води та продовольства на випадок облоги.

До об'єктів міської інфраструктури, що забезпечували сферу розваг у Візантійській імперії до VI ст., належав театр. У IV ст. театральну територію було частково забудовано не так через насадження в місті християнства, як у зв'язку

з відповідною адміністративною реформою та кризою театрального мистецтва цього часу. Аналогічні ситуації в інших регіонах імперії дозволяють припустити, що на незабудованій території херсонеського театру могли відбуватися вистави аж до появи тут храмового комплексу біля Південних воріт міста не раніше середини – кінця VI ст. Лазні, що функціонували у Херсонесі-Херсоні з VI до IX ст., були меншими за їхні античні аналоги. Можна припустити, що зміна конструкції терм була почасти обумовлена також адаптацією до нових кліматичних умов ранньосередньовічної доби. Місто було забезпечене професійним медичним обслуговуванням, яке успадкувало свої традиції з античної доби. Це засвідчують знайдені тут медичні інструменти та наявність значної міської ятрини, що розташовувалася поблизу 13 куртини.

Житлові будинки за ранньосередньовічної доби функціонували практично в усіх досліджених районах городища. Лише в західному районі життєдіяльність припинилася у VI ст. приблизно на триста років. Херсонеський будинок IV–IX ст. зберігав наступництво від пізньоантичного й належав до поширеного середземноморського типу двоповерхових житлових будинків із функціональним поділом по вертикалі.

Дані антропології свідчать, що до X ст. антропологічний склад Херсона змінився: на зміну грецькому мезо- та доліхокранному населенню приходить брахікранний тип, характерний для сарматів, аланів та інших варварських народів. Подібні варварські впливання до міського середовища були притаманні багатьом прикордонним містам ранньосередньовічної Візантії.

Специфічний раціон повсякденного харчування іноді вказує на сліди харчової недостатності у вигляді анемії, рахіту й навіть цинги на кістках людей із поховань, що є достатньо унікальною ситуацією на тлі загальновізантійської антропології.

Одяг городянина візантійського Херсона доповнює образ варваризованого ромея та романізованого варвара. Зображення одягу на фресках із ранньовізантійських склепів свідчить про зміну естетичного ідеалу одягу херсонітів, який сприйняв варваризовані візантійські риси, вдало пов'язані з новим християнським світоглядом, що вимагав закритості силуету тіла. Зрозуміло, що одяг мешканців візантійського Херсона ранньосередньовічного періоду відрізнявся консервативністю.

Отже, можна дійти висновку, що повсякденний побут ранньосередньовічного херсоніта був відносно впорядкованим та облаштованим, нічим не поступався за рівнем комфорту та добробуту побутові мешканців інших візантійських міст. Містяни прагнули зберегти античні традиції, однак кліматичні умови, війни та хвороби змушували їх підлаштовуватися до потреб часу. Херсоніт до X ст. став християнином варварської зовнішності, їв переважно білкову їжу, жив у зменшеній копії античної садиби й носив переважно одяг із вовни, поширений ще з доби античності. Все це дозволяє назвати Херсон типовим провінційним візантійським центром із традиційними для імперії цінностями, проблемами та способами їхнього вирішення.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Пархоменко М.В. О структуре жилого дома Херсонеса-Херсона (IV–IX вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 12. Харків, 2008. С. 43–56.

2. Пархоменко М.В., Домановський А.М. Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. К., 2008. № 2. С. 115–121.
3. Пархоменко М.В. Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 939. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 14. С. 6–11.
4. Пархоменко М.В. О медицине в византийском Херсонесе-Херсоне // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер.: «Історія». Вип. 44. С. 40–52.
5. Пархоменко М.В. Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. № 1087. Сер.: Історія. Вип. 47. С. 69–81.
6. Пархоменко М.В. Одяг городян ранньосередньовічного Херсонесу-Херсону в контексті візантійської традиції // Історія та географія. Збірник наукових праць. Харків, 2017. № 54. С. 103–110 (Index Copernicus).

Статті у зарубіжних виданнях:

7. Parkhomenko M. To the issue of time and reasons of the theater of Chersonesus decadence // Res Historica. Czasopismo Instytutu historii UMCS. Nr. 43. Roc. 2017. Lublin, 2017. P. 11–26. (Index Copernicus).
8. Пархоменко М.В. «Варвари чи ромеї». До питання про роль варварського компоненту в етнічному складі населення ранньовізантійського Херсонеса-Херсона // Дриновський збірник. Софія – Харків, 2017. Т. 10. С. 175–180.

Статті, що додатково висвітлюють зміст дисертації:

9. Пархоменко М. Место чина христианского погребения в повседневной жизни раннесредневекового Херсонеса // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої перемоги. Вип. 3. Ч. 1. Гуманітарні науки. К., 2005. С. 117–118.
10. Пархоменко М. Погребальный обряд раннесредневекового Херсонеса // Иресиона. Античный мир и его наследие. Белгород, 2006. Вып. 3: Материалы III Междунар. науч. семинара к 130-летию Белгородского государственного университета и к 20-летию кафедры всеобщей истории БелГУ. С. 69–74.
11. Пархоменко М. Жилой дом раннесредневекового Херсонеса // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 14–16 квітня 2006 р.) / Інститут археології НАН України. Чернігів, 2006. С. 127–129.
12. Пархоменко М. В. О влиянии христианства на повседневную жизнь Херсонеса V-X вв. // Место религии в истории общества. Материалы круглого стола молодых ученых (9 дек. 2004 г.). Харьков, 2006. С. 15–25.
13. Пархоменко М. О неканонической деятельности христианской общины в византийском Херсонесе // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали міжнародної конференції молодих вчених 29 квітня 2007 р. Харків, 2007. С. 215–217.

14. Пархоменко М. О неканонических жертвоприношениях раннесредневекового Херсонеса // Мир Византии: Материалы Международного науч. семинара (г. Белгород, 27–28 окт. 2006 г.). Белгород, 2007. С. 150–156.
15. Пархоменко М. В. О медицинских инструментах в средневековом Херсоне // Классическая и византийская традиция, 2009: Материалы III Международного науч. семинара / Белгород. гос. ун-т. Белгород, 2009. С. 163–167.
16. Пархоменко М. В. Одежда жителей византийского Херсона // Кондаковские чтения, III: Человек и эпоха: античность – Византия – Древняя Русь: Материалы III Международной науч. конференции, г. Белгород, 8–9 окт. 2010 г. Белгород, 2010. С. 138–146.
17. Пархоменко М. В. К вопросу о локализации больницы в византийском Херсоне // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной науч. конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков, 2010. С. 89–90.
18. Пархоменко М. К вопросу о медицине в византийском Херсоне // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 265–267.
19. Пархоменко М. В. Медицина в византийском Херсоне // Медицина в художніх образах: статті / Донец. нац. мед. ун-т ім. Горького. Донецьк, 2011. Вип. 8–9. С. 257–268.
20. Пархоменко М. В., Хричов С. О., Шуліченко А. Д. Візантія стає ближчою, або Що під мантиєю у «Василевса»? // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1006. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 151–154.
21. Пархоменко М., Ткаченко О. Об'єднані Візантією в книгарні «Є» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 15. С. 263–268.
22. Пархоменко М. К вопросу о качестве жизни византийских горожан: постановка проблемы (на примере Херсонеса / Херсона) // Історичні регіони України: минуле та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. 28–29 листопада 2013 р. Харків, 2013. С. 58–62.
23. Пархоменко М. В. Варвари чи ромеї? До питання про етнічний склад населення кримського Херсонесу-Херсону за доби середньовіччя // Крим в історії України. II Міжнародна наукова конференція. 08 жовтня 2015 р. К., 2015. С. 23–24.
24. Пархоменко М. В. Представление ромеев о расположении идеального дома в Византии // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков, 2015. С. 135–139.
25. Пархоменко М. В. Идеальная среда обитания по-византийски: стандарты городской экологии ромеев // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Гл. ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 3. Харьков: Майдан, 2015. С. 174–190.
26. Пархоменко М. В. О раннесредневековой жилой застройке в северо-восточном и северном районах Херсонеса-Херсона // Стародавнє Причорномор'я / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова та ін. Вип. 11: Матеріали XI Читання пам'яті проф. П. Й. Каришковського та міжнар. конф., Одеса, 11–13 берез. 2016 р. Одеса, 2016. С. 420–426.

27. Пархоменко М. В. К вопросу о структурных изменениях византийских терм на примере раннесредневекового Херсонеса-Херсона // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Междунар. науч. конф., посвященной 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.). Харьков, 2016. С. 62–63.
28. Parhomenko M. Barbarians or Romaioi?: Notes on the Ethnic Identity of the Inhabitans of Byzantine Chersonesus, 4–10 Centuries // Leeds International Medieval Congress. 03–06 July 2017. London, 2017. P. 16–17.

АНОТАЦІЯ

Пархоменко М.В. Повсякденне життя візантійського Херсонеса-Херсона (IV–X ст.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

У дисертації досліджується повсякденне життя мешканців візантійського Херсонеса-Херсона IV–X ст. відповідно до критеріїв якості міського життя у Візантії.

Оцінено благоустрій ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона у контексті візантійських стандартів міського життя VI–X ст. і кліматичних змін доби раннього середньовіччя в регіоні Північного Причорномор'я. Уточнено причини зміни міської топографії та планування у IV–X ст., специфіку функціонування об'єктів міської інфраструктури. Здійснено комплексний огляд топографічних особливостей міста з точки зору житлової забудови. Переглянуто роль і місце варварського компонента в етнічному складі Херсонеса. Доведено панівне значення білкової їжі в раціоні херсонітів, а також брак рослинної. Здійснено спробу реконструкції одягу містян ранньосередньовічної доби.

Ключові слова: Херсонес-Херсон, Візантія, повсякденне життя, побут, міська культура, кліматичні зміни, житловий будинок, херсонеський театр, лазні, медицина, етнічний склад, раціон харчування, одяг херсонітів.

АННОТАЦИЯ

Пархоменко М. В. Повседневная жизнь византийского Херсонеса-Херсона (IV–X вв.). Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2018.

В диссертации исследуется повседневная жизнь жителей византийского Херсонеса-Херсона IV–X вв. в контексте критериев качества городской жизни в Византии.

Оценено благоустройство раннесредневекового Херсонеса-Херсона согласно византийским стандартам повседневной городской жизни VI–X вв. и климатическим изменениям эпохи раннего средневековья в регионе Северного Причерноморья. Уточнены причины изменения городской топографии и планировки, специфика функционирования объектов городской инфраструктуры, в частности, установлено время и причины прекращения функционирования античного театра, изменений

конструкции терм, состояние медицинского обеспечения Херсонеса. Проведен комплексный обзор топографических особенностей города с точки зрения жилой застройки, доказано, что жилые дома существовали в раннесредневековую эпоху во всех районах городища, за исключением западного, где жизнедеятельность прерывается в VI в. на несколько столетий. Пересмотрена роль и место варварского компонента в этническом составе Херсонеса. Доказано господствующее значение белковой пищи в рационе херсонитов, а также недостаток растительной, что пагубно сказывалось на физическом состоянии горожан. Предпринята попытка реконструкции одежды горожан раннесредневековой эпохи.

В исследовании доказано, что повседневный быт раннесредневекового херсонита был относительно упорядоченным и обустроенным, ничем не уступал по уровню комфорта и благосостояния быту жителей других провинциальных византийских городов.

Ключевые слова: Херсонес-Херсон, Византия, повседневную жизнь, быт, городская культура, климатические изменения, жилой дом, херсонесский театр, бани, медицина, этнический состав, рацион питания, одежда херсонитов.

SUMMARY

Parkhomenko M.V. Daily life of Byzantine Chersonesos-Cherson (4th–10th centuries). Manuscript.

The thesis for the Degree of Candidate of Historical Science, speciality 07.00.02 – World History. – Kharkiv National University named by V. Karazin, Kharkiv, 2018.

The thesis is on the subject of daily life of Chersonesos-Cherson citizens in the byzantine period (4th–10th centuries) in the context of urban life quality in Byzantium.

The improvement of early-middle-ages Chersonesos-Cherson in the context of byzantine standards of urban life of the 6th–10th centuries and climatic zones of North Black Sea coastal region in the Early Middle Ages has been estimated.

Specified: the causes of urban topography and planning change in the 4th–10th centuries, the specifics of functioning of urban infrastructure objects, in particular: the time and causes of cessation of Chersonesos antique theatre, the causes of the thermal baths reconstruction, the state of health care in Chersonesus have been found out. The complex view of the city topography in regard to residential housing has been made; it has been proven that residential houses existed in every part of the archaeological site except for the western part where viability was interrupted in the 6th century. The existence and role of barbarian ethnic groups as a part of Chersones ethnic structure have been reconsidered; domination of high protein products and lack of plant-based foods have been proven as well as the fact that it caused harm to a physical condition of Cherson citizens. An effort to reconstruct the outfit of the local citizens in the Early Middle Ages has been implemented.

The fact that daily life of Cherson residents in the Early Middle Ages was quite regulated and comfortable with the same level of comfort and well-being as in the other provincial byzantine towns has been proven in the research.

Key words: Chersonesos-Cherson, Byzantium, daily life, urban culture, climatic changes, residential house, Chersonesus theatre, bathhouses, medical care, ethnic structure, diet, outfit of Cherson citizens.

Пархоменко Марія Вікторівна

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХЕРСОНЕСА-ХЕРСОНА (IV–X ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: доктор історичних наук, професор
Сорочан Сергій Борисович

Підписано до друку 05.02.2018. Формат 60×84^{1/16}.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 примірників.
Замовлення № 1536.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В.П.
Свідоцтво №24800170000043751 від 21.01.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11